
<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.26>
УДК 93:338.43:334.722.1

СІМЕЙНІ ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Романюк Неля Йосипівна

доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Марченко Світлана Давидівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: ssaannyu75@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Махорін Геннадій Леонідович

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

***Анотація.** У статті розкрито історичні передумови становлення сімейних фермерських господарств в Україні. Враховуючи європейський досвід сімейні фермерські господарства розглядаються як фактор забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій. З'ясовано, що юридичне становлення фермерства в Україні розпочалося у 1990-х роках в процесі здійснення аграрної реформи. На рубежі ХХ - ХХІ ст. фермерські господарства стали невід'ємною складовою сільської економіки. Проте через недоліки законодавчої бази і відсутність належної державної підтримки вони втрачають свої позиції в аграрній сфері. Фермерські господарства неспроможні були самостійно протистояти великим агрохолдингам, вторгнення яких в аграрний сектор України відбувається з початку 2000-х рр. Визначено, що євроінтеграційні процеси в Україні після 2014 року зумовили зміни у фермерському законодавстві, спрямовані на активізацію фермерського руху, а саме сімейного фермерства. Водночас розкрито прихований потенціал для розвитку сімейного фермерства в Україні, який криється в особистих селянських господарствах. ОСГ завжди відігравали вагомий роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою. В умовах повномасштабної війни в Україні сімейні ферми і особисті селянські господарства продемонстрували свою стійкість, адаптивність до надзвичайних обставин війни та спроможність до вирішення проблем продовольчого забезпечення. У висновках наголошено на необхідності розгляду проблем і перспектив розвитку сімейних фермерських господарств і особистих селянських господарств на державному рівні в контексті повоєнної аграрної політики та політики відбудови. Європейський досвід підтверджує, що саме сімейне фермерське господарство здатне забезпечити сталий розвиток, найбільш вдалий баланс економічної, екологічної та*

соціальної складових. А тому підтримка сімейних ферм цілком відповідає євроінтеграційному вектору України.

Ключові слова: аграрне законодавство, європейська інтеграція, продовольча безпека, селянське господарство, сімейна ферма, сталий розвиток, фермерське господарство, форма господарювання.

Постановка проблеми. В останні десятиліття світові ЗМІ, економічні форуми, наукові інституції багато уваги приділяють фермерським господарствам, їх ролі у розвитку сільськогосподарського виробництва, у вирішенні глобальної проблеми продовольчої безпеки, у реалізації завдань сталого розвитку. 2014-й рік був оголошений Міжнародним роком сімейних фермерських господарств. Згодом ООН проголосила період з 2019 до 2028 року «Десятиліттям сімейних фермерських господарств» та розробила Глобальний план дій на цей період.

Така увага є абсолютно обґрунтованою, адже саме малі фермерські господарства, сімейні господарства стали основним трендом сучасної світової аграрної сфери. За даними ФАО і ВОЗ, станом на 2019 р. у світі функціонувало понад півмільярда сімейних фермерських господарств, які охоплювали понад 90% площ сільськогосподарських земель та виробляли понад 80% світового продовольства [Лупенко, 2023, с. 12].

У країнах Європейського Союзу сімейні господарства становлять 97% від усіх фермерських господарств. Для прикладу, у Польщі цей показник становить 90%, а у Нідерландах – 98% [Мале фермерство, 2021].

Більшість програм розвитку сільської місцевості у Європейському Союзі акцентують увагу на сімейному фермерстві, адже саме малі сімейні господарства є ключовим фактором сталого розвитку. Здійснюючи виробництво та переробку готової продукції на місцях, вони забезпечують самозайнятість сільських родин та наповнення регіональних і державних бюджетів. У Польщі особливий статус сімейних фермерських господарств закріплений конституційно.

Зважаючи на євроінтеграційний курс Української держави, особливої актуальності набуває наукове дослідження проблеми розвитку сімейного фермерства в Україні, а також історичних передумов такого розвитку.

Мета – розкрити історичні передумови становлення сімейних фермерських господарств в Україні як чинника забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій в контексті євроінтеграційних процесів.

Історіографічний огляд. Питання розвитку малого (сімейного) фермерства в Україні знайшли відображення у дослідженнях передусім економістів-аграрників. В. С. Півторак розглядає фермерство як провідну форму малого підприємництва в Україні і зосереджується на перспективах його розвитку, вбачаючи можливість розкрити прихований потенціал фермерських господарств шляхом створення державою його інституційного забезпечення. Науковець наголошує на важливості такої форми господарювання для забезпечення продовольчої безпеки країни та вирішення соціально-економічних проблем на селі [Півторак, 2014].

Досліджуючи розвиток фермерства в Україні Л. М. Пронько, Я. В. Гонтарук, А. В. Ревкова, С. У. Амонс розглядають фермерські господарства як одну з умов соціально-економічного розвитку сільських територій та забезпечення продовольчої й екологічної безпеки держави [Пронько, 2019; Амонс, 2019].

Висновок про фермерське господарство як економічно доцільну впродовж століть форму господарювання українського селянства роблять Л. А. Пархоменко та О. С. Фротер, аналізуючи українську економічну думку [Пархоменко, 2021].

Історії становлення фермерства в Україні присвячена наукова розвідка М. Д. Заячука. Аналізуючи сучасний етап розвитку фермерства, автор визначає основні тенденції, кількісні та якісні показники [Заячук, 2014]. Історичні аспекти розвитку селянських господарств та становлення фермерства в Україні стали предметом вивчення Т. І. Яворської. Дослідниця аналізує також законодавче підґрунтя функціонування сучасних фермерських господарств [Яворська, 2010].

Еволюцію сучасного українського фермерства від селянських господарств до сімейних ферм вивчала М. С. Долинська. Дослідниця проаналізувала правовий статус фермерських господарств та його зміну впродовж 1990-2021 років [Долинська, 2021].

На необхідності врахування досвіду країн ЄС в питанні вдосконалення організації діяльності селянських господарств та фермерських господарств наголошує у своїх наукових розвідках М. М. Осипова [Осипова, 2017]. Ю. В. Золотницька акцентує увагу на досвіді Польщі, який доцільно імплементувати у законодавче поле Української держави [Золотницька, 2020]. К. О. Федорова зосереджує увагу на правових аспектах захисту сімейного фермерства, закріплених Декларацією ООН «Про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості», і наголошує, що в умовах війни проблема з правом на продовольство та з правами фермерів загострюється, а війна РФ проти України призвела до порушення прав тих українців, які працюють на землі і забезпечують продовольчу безпеку [Федорова, 2023; Федорова, 2024].

Передумовам та перспективам трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства присвячене дослідження івано-франківських фахівців: Д. В. Неміша, М. В. Савки, І. Ф. Баланюка, Д. І. Шеленко, С. І. Іванів [Неміш, 2020].

Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах війни та перспективи розвитку у повоєнний період вивчали Ю. Лупенко, О. Шпикуляк, М. Малік, К. Ксенофонтова, А. Морозова [Лупенко, 2023]. Спроможність фермерських господарств адаптуватися до умов війни та шукати шляхи виходу з кризи досліджували вчені-економісти Л. А. Бовш, А. М. Расулова, Л. М. Гопкало, Р. А. Расулов та К. Мулудж [Bovsh, 2024].

Проблема співіснування сімейних ферм і агрохолдингів у структурі сільського господарства України в контексті євроінтеграції відображена у звіті «Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки», підготовленому Н. Мамоною, О. Бородіною та Б. Кунсом у 2023 р. за підтримки Транснаціонального інституту (Нідерланди, Амстердам) та Шведської науково-дослідної ради сталого розвитку FORMAS [Мамонова, 2023].

Незважаючи на значну кількість економічних досліджень, у науковій літературі недостатньо відображено історичні аспекти розвитку сімейного фермерського господарства в Україні як чинника продовольчої безпеки і соціально-економічної стабільності та рушійної сили розвитку сільських територій, тоді як саме ці чинники є визначальними у сімейному фермерстві країн Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сімейного фермерства має глобальне значення з огляду на його значущість для забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки. Європейський досвід засвідчує унікальність фермерства як явища, яке поєднує в собі розпорядницьку, організаційну, екологічну, виробничу, економічну, управлінську, соціальну функції. Можливість розпоряджатися своєю власністю та прибутком забезпечує господарю сімейної ферми реалізацію розпорядницької та організаційної функцій. Через любов до землі, дбайливе до неї ставлення забезпечується екологічна функція. Безпосередня участь у створенні благ (виробництві сільськогосподарської продукції) означає виконання виробничої функції, а прагнення до максимізації прибутку від продажу виробленої продукції – економічної функції. Управлінська функція проявляється через підприємницьку поведінку фермера, а соціальна – через забезпечення населення продуктами харчування та робочими місцями [Пархоменко, 2021].

Така багатофункціональність зумовлена поєднанням в особі господаря сімейної ферми власника засобів виробництва та праці, працівника і менеджера, що забезпечує найбільшу мотивацію порівняно з іншими формами власності та господарювання.

В Україні фермерські господарства юридично оформилися на початку 1990-х рр. завдяки законам «Про селянське фермерське господарство» (1991), «Про форми власності на землю» (1992), новій редакції Земельного кодексу України (1992). Після прийняття закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (1993), селянські (фермерські) господарства отримали статус «юридичної особи». Хоча в ініціативному порядку в окремих регіонах фермерські господарства з'явилися ще раніше. Так у Львівській області у вересні 1990 р. обласна рада народних депутатів прийняла ухвалу «Про першочергові заходи відродження села та концепції розвитку сільського господарства Львівщини», яка передбачала розширення земельних наділів особистих підсобних господарств, паювання майна у колгоспах та започаткувала фермерський рух у регіоні [Україна на зламі, 2000, с.256]. З 1992 р. фермерський рух розвивався дуже стрімко.

Якщо станом на 1991 р. в Україні існувало 2098 селянських (фермерських) господарств із земельним банком в 39,7 тис. га (з них ріллі – 30,7 тис. га) [Україна у цифрах, 2001, с. 112], то станом на 1995 р. їх було 34149 із земельним банком 773 тис. га (з них ріллі – майже 706 тис. га). У середньому на одне господарство припадало 23 га сільгоспугідь (з них ріллі – 21 га) [ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 387, арк. 144]. У 1996 р. нараховувалось 34778 фермерських господарств із земельним банком 786,4 тис. га (з них ріллі – 718,5 тис. га) [Статистичний щорічник, 1999, с.207].

Проте вже у другій половині 90-х років фермерський рух іде на спад через нестачу техніки, високі податки, затримки розрахунків за продану фермерами продукцію, відсутність державної фінансової підтримки та дорадництва. За 1997 – 1998 рр. кількість фермерських господарств скоротилася на 400 [Україна у цифрах, 2001, с. 112]. Для прикладу, у Чернівецькій області впродовж 1997 р. було створено 21 фермерське господарство, проте 63 припинили свою діяльність, тому у підсумку відбулося скорочення на 42 господарства [ДАЧО, ф. Р-3, оп. 5, спр. 2533, арк. 19].

Новий етап розвитку фермерського руху був започаткований Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р., який передбачав створення суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Через рік після введення в дію президентського указу фермерські господарства становили 8% від загальної кількості приватних господарських структур, а на 1 липня 2002 р. – 70% [Україна у цифрах, 2008, с.88].

Подальший розвиток фермерських господарств визначався Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р., до якого було внесено доповнення у 2005 та 2009 рр. Закон визначав фермерське господарство як юридичну особу, створену одним або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї. Станом на 2010 р. фермерські господарства становили 74% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств [Україна у цифрах, 2011, с. 87].

Як бачимо, фермерські господарства зайняли свою нішу у структурі аграрного виробництва, проте їх кількість і становище не були стабільними. Після різкого зростання кількості фермерських господарств впродовж 1990-х років, у 2000-х роках відбувалося чергування зростання та скорочення їх кількості. Це було пов'язано з тим, що задекларувавши пріоритетність розвитку фермерських господарств серед інших форм господарювання, держава не створила ні фінансових, ні правових умов для їх розвитку, навіть не розробила концепцію розвитку фермерства. Не маючи належної підтримки фермерські господарства не змогли протистояти вертикально інтегрованим агрохолдингам, які вторглися в аграрний сектор України з початку 2000-х рр. через недоліки законодавчої бази.

Євроінтеграційні процеси в Україні після 2014 року зумовили зміни у фермерському законодавстві. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (2016) передбачав можливість створення нового виду фермерських господарств – сімейних ферм у формі фізичної особи-підприємця. Це, на думку дослідників, поклало початок новому етапу у розвитку фермерських господарств [Долинська, 2021, с. 128]. Відтоді стали можливими чотири форми фермерського господарства: фермерське господарство – юридична особа; сімейне фермерське господарство – юридична особа; фермерське господарство – фізична особа-підприємець; сімейне фермерське господарство – фізична особа-підприємець [Осипова, 2017, с. 21].

Такі зміни спрямовані на активізацію фермерського руху та виведення з тіні дрібних сільгоспвиробників та їх оподаткування. Сімейне фермерство в Україні має прихований потенціал для розвитку. Цей потенціал криється в особистих селянських господарствах, які завжди відігравали вагомую роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою.

Економісти-аграрники визначають особисте селянське господарство як форму господарювання селян (фізичних осіб), що ґрунтується на приватній власності, здійснюється силами сім'ї чи родини і передбачає виробництво та переробку сільгосппродукції як для особистого споживання, так і для продажу [Неміш, 2020, с. 58].

На відміну від фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств, на які було зроблено ставку в процесі реформування, особисті селянські господарства не мали ні фінансової, ні правової державної підтримки та доступу до кредитних ресурсів. Більшість з них стали засобами виживання для соціально незахищеного сільського населення. Всупереч державній політиці і в умовах неефективності сільськогосподарських підприємств вони виробляли значну частину валової продукції сільського господарства: 29,4% у 1990 р., 47,4% у 1995 р., 64,7% в 2000 р. [Україна у цифрах, 2001, с. 96]. Частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції була високою і на початку XXI ст.: від 55 до 70% впродовж 2001-2010 рр. Вони забезпечували населення продовольством, виробляючи понад 90% картоплі, понад 80% овочів, плодів та ягід, від 45 до 77% м'яса, близько 70-80% молока [Україна у цифрах, 2011, с. 86.]

Характерно, що таку ж роль виконували господарства населення (присадибні господарства селян) в попередню епоху в умовах колгоспно-радгоспної системи. Підсобне господарство колгоспників гарантувало самозабезпечення продуктами харчування, а продаж надлишків сільськогосподарської продукції рятував державу від продовольчої кризи. В часи перебудови підряд на особистому подвір'ї рятував колгоспи від невиконання державних планів: колгоспи закуповували у населення худобу і птицю в рахунок плану поставок. Тобто, селянське господарство в умовах колгоспно-радгоспної системи спромоглося не просто функціонувати, а навіть підтримувати продовольчу безпеку [Марченко, 2021, с. 31].

За несприятливих економічних умов 1990-х років селянське господарство так само підтримує продовольчу безпеку у державі. За своєю сутністю це було сімейне господарство. А його роль у сільськогосподарському виробництві та вирішенні соціальних і продовольчих проблем дає підстави сучасним дослідникам характеризувати його як вітчизняну форму «фермерського ведення сільськогосподарського виробництва» [Мороз, 2004, с. 14] і як «повноцінну сімейну ферму», яка відповідає усім критеріям ООН [Мамонова, 2023, с. 8], проте вітчизняне законодавство не визнає визначення сімейного фермерства ООН.

За приблизними підрахунками, не менше чверті селянських господарств реалізовували продукцію на суму понад 1000 доларів США, що за американськими критеріями дає підстави ідентифікувати їх як фермерські господарства. Земельні наділи селянських господарств у більшості не перевищують 20 га, що цілком відповідає параметрам сімейної ферми. Для прикладу, у сусідній Польщі 52% фермерських господарств обробляють землі площею до 5 га [Прищепа, 2024]. Крім того, в селянських господарствах не використовується наймана праця, а їх члени між собою перебувають у родинних відносинах.

Отже, де-факто особисті селянські господарства є сімейними фермами, ефективно інституціональне забезпечення яких з боку держави дасть можливість активізувати їх прихований фермерський потенціал. Сьогодні надзвичайно важливим є усвідомлення ролі сімейних господарств в продукуванні таких суспільних благ як забезпечення продовольчої безпеки, економічний розвиток сільських територій, самозайнятність населення, збереження агроландшафтів, відтворення селянства, збереження національних традицій. Це особливо актуально з огляду на концентрацію землі в руках великого агробізнесу, який індустріальними

методами ведення сільського господарства здійснює негативний вплив на стан довкілля та зумовлює знелюднення українських сіл.

Повномаштабна війна в Україні підтвердила значення сімейних ферм і особистих селянських господарств у питанні продовольчого забезпечення. Безумовно, ці господарства, як і великий агробізнес, зазнали артилерійських обстрілів, мінувань земель, руйнувань інфраструктури, нестачі палива, насіння, кормів і добрив, перебоїв з електропостачанням та інших труднощів, пов'язаних з війною. Проте вони виявилися більш гнучкими, більш мобільними більш адаптивними до надзвичайних обставин в умовах війни і спромоглися забезпечувати продовольством не лише свої сім'ї, місцеві громади, але й українську армію.

15-16 листопада 2022 р. у Києві з ініціативи Асоціації фермерів та приватних землевласників (АФЗУ), науковців та громадськості було організовано народний форум «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог» задля актуалізації проблем малих фермерів та селян і включення їх у План відбудови України та долучення до розбудови продовольчої безпеки держави [Народний форум, 2022].

Надзвичайно важливо, щоб повоєнна аграрна політика держави враховувала інтереси сімейних фермерів та особистих селянських господарств та була спрямована на забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки, а не відтворення довоєнної моделі сільськогосподарського виробництва з переважанням експортно-орієнтованих агрохолдингів.

Висновки. Юридичне становлення фермерства в Україні розпочалося у 1990-х роках в процесі здійснення аграрної реформи. На рубежі ХХ – ХХІ ст. фермерські господарства стали невід'ємною складовою сільської економіки. Проте через недоліки законодавчої бази і відсутність належної державної підтримки вони втрачають свої позиції в аграрній сфері. Фермерські господарства неспроможні були самостійно протистояти великому корпоративному капіталу, вторгнення якого в аграрний сектор України відбувається з початку 2000-х рр.

Водночас в Україні є значний потенціал для розвитку сімейного фермерства, який криється в особистих селянських господарствах. ОСГ завжди відігравали вагомий роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою. Вони відповідають усім критеріям ООН у визначенні сімейного фермерського господарства, проте вітчизняне законодавство не визнає це визначення.

Важливим кроком в напрямку євроінтеграції стали зміни 2016 року до Закону України «Про фермерське господарство», покликані сприяти створенню та діяльності сімейних фермерських господарств. Це була спроба інституціоналізації статусу ОСГ шляхом їх трансформації в сімейні фермерські господарства у формі юридичної особи або фізичної особи-підприємця.

Повномаштабна війна в Україні підтвердила значення сімейних ферм і особистих селянських господарств у питанні продовольчого забезпечення, адже вони виявилися більш стійкими і більш адаптивними до надзвичайних обставин в умовах війни. Водночас сімейне фермерство спроможне зберегти біорозмаїття; підтримати навколишнє середовище і культуру; формувати сталі продовольчі системи; забезпечувати зайнятість сільського населення, знижуючи соціальну напругу у суспільстві, зберігати село як особливе середовище національної ідентичності, життя

та господарювання. Все це забезпечує сталий розвиток сільських територій. Тому проблеми і перспективи розвитку сімейних фермерських господарств та особистих селянських господарств мають бути розглянуті на державному рівні в контексті повоєнної аграрної політики та політики відбудови.

Європейський досвід підтверджує, що саме сімейне фермерське господарство здатне забезпечити сталий розвиток, найбільш вдалий баланс економічної, екологічної та соціальної складових. А тому підтримка сімейних ферм цілком відповідає євроінтеграційному вектору України.

Список використаних джерел та літератури

Bovsh, L., Rasulova, A., Hopkalo, L., Rasulov, R., & Mouloudj, K., 2024. Intersectoral adaptation of Ukrainian farms in the context of war. *Ukrainian Black Sea Region Agrarian Science*, 28(1), 52-65. <https://doi.org/10.56407/bs.agrarian/1.2024.52>

Амонс С. У., 2019. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 5, 17-28.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО).

Долинська М. С., 2021. Основні етапи становлення фермерських господарств у незалежній Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 11(23), 125-132. DOI: 10.33098/2078-6670.2021.11.23.125-132.

Заячук М. Д., 2014. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз. *Український географічний журнал*. 4, 57-62.

Золотницька Ю. В., 2020. Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України. *Економіка АПК*. 2, 45-54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтowa К., Морозова А., 2023. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*, Т. 16, 1-2, 9-22. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009>

Мале фермерство в Україні, навіщо потрібно і як розвивати?, 2021. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html

Мамонова Н., Бородіна О., Кунс Б., 2023. Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки. *Транснаціональний інститут*. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime-resilience-reforms-and-markets-UKRAINIAN.pdf>

Марченко С. Д., 2021. Селянські господарства: проблеми розвитку в історичній ретроспективі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 32 (71), 2, 27-32.

Мороз О. О., 2004. Історія аграрних реформ в Україні. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 4, 9-17.

Народний форум «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог», 2022. Програма. Київ. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0.pdf>

Неміш Д. В., Савка М. В., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Іванів С. І., 2020. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські. *Економіка АПК*. 2, 54-67.

Осіпова М. М., 2017. Питання розвитку сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 22 (2), 20-23.

Пархоменко Л. А., Фротер О. С., 2021. Аграрні проблеми та розвиток фермерства в українській економічній думці. *Економіка та суспільство*. 34.

Півторак В. С., 2014. Перспективи розвитку фермерства як провідної форми малого підприємництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_2_72

Прищепка К., 2024. Польські фермери мають особливий статус. Це намагається використати Росія, щоб хакнути країну. URL: <https://texty.org.ua/articles/112101/olski-fermery-mayut-osoblyvyj-status-ce-namahayetsya-vykorystaty-rosiya-aby-haknuty-krayinu/>

Пронько Л. М., Гонтарук Я. В., Ревкова А. В., 2019. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 48(1), 155-165.

Статистичний щорічник України за 1998 рік, 1999. Держкомстат України; За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головка. К.: Техніка.

Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.), 2000. Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Мигрин, П. П. Панченко та ін.; В. А. Смолій (голова ред. кол.); НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. Київ.

Україна у цифрах у 2000 році: Корот. стат. довід., 2001. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головка. К.: Техніка.

Україна у цифрах у 2007 році. Статистичний збірник, 2008. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. П. П. Забродський. К.: Вид-во «Консультант».

Україна у цифрах у 2010 році. Статистичний збірник, 2011. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. Н. П. Павленко. К.: Державний комітет статистики.

Федорова К. О., 2023. Декларація ООН про права селян як інструмент захисту сімейного фермерства в Україні. *IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions»*. 407-409. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/06/Conference-Proceedings-June-8-9-2023-1.pdf>

Федорова К. О., 2024. Роль громадянського суспільства в імplementації Декларації ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості в Україні. *III Міжнародна науково-практична конференція «Innovative development in the global science»*. 186, 41-44. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5215>

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Яворська Т. І., 2010. Становлення фермерства в Україні: історичні та законодавчі аспекти. *Збірник наукових праць державного Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки) / ТДАТУ. Мелітополь : ТДАТУ. 12, 316-325.*

References

Amons S. U., 2019. *Farmerski hospodarstva ta yikh rol u rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky [Farms and their role in the development of the agricultural sector of the economy]*. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*. 5, 17-28. [in Ukrainian].

Bovsh, L., Rasulova, A., Hopkalo, L., Rasulov, R., & Mouloudj, K., 2024. Intersectoral adaptation of Ukrainian farms in the context of war. *Ukrainian Black Sea Region Agrarian Science*, 28(1), 52-65. <https://doi.org/10.56407/bs.agrarian/1.2024.52> [in English].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (DACHO) [State Archives of Chernivtsi Region]. [in Ukrainian].

Dolynska M. S., 2021. *Osnovni etapy stanovlennia fermerskykh hospodarstv u nezalezhnii Ukraini [The main stages of the formation of farms in independent Ukraine]*. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriya Pravo*. 11(23), 125-132. DOI: 10.33098/2078-6670.2021.11.23.125-132. [in Ukrainian].

Fedorova K. O., 2023. *Deklaratsiia OON pro prava selian yak instrument zakhystu simeinoho fermerstva v Ukraini [The UN Declaration on the Rights of Peasants as a tool for protecting family farming in Ukraine]*. *IV Mizhnarodna naukovo-praktychna internet-konferentsiia «Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions»*. 407-409. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/06/Conference-Proceedings-June-8-9-2023-1.pdf> [in Ukrainian].

Fedorova K. O., 2024. *Rol hromadianskoho suspilstva v implementatsii Deklaratsii OON pro prava selian ta inshykh liudei, yaki pratsiuiut u silskii mistsevosti v Ukraini [The role of civil society in the implementation of the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas in Ukraine]*. *III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Innovative development in the global science»*. 186, 41-44. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5215> [in Ukrainian].

Lupenko Yu., Shpykuliak O., Malik M., Ksenofontova K., Morozova A., 2023. *Rozvytok simeinykh fermerskykh hospodarstv v umovakh voiennoho chasu ta perspektyvy povoiennoho vidnovlennia Ukrainy*

[Development of family farms in wartime conditions and prospects for post-war recovery in Ukraine]. *Ahrarna ekonomika*, T. 16, 1-2, 9-22. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009> [in Ukrainian].

Male fermerstvo v Ukraini, navishcho potribno i yak rozvyvaty? [Small farming in Ukraine, why is it needed and how to develop it?], 2021. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html [in Ukrainian].

Mamonova N., Borodina O., Kuns B., 2023. Ukrainske silske hospodarstvo u voieniiny chas: stiikist, reformy ta rynky [Ukrainian agriculture in wartime: resilience, reforms and markets]. *Transnatsionalnyi instytut*. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime-resilience-reforms-and-markets-UKRAINIAN.pdf> [in Ukrainian].

Marchenko S. D., 2021. Selianski hospodarstva: problemy rozvytk u v istorychnii retrospektyvi [Peasant farms: development problems in historical retrospect]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. T. 32 (71), 2, 27-32. [in Ukrainian].

Moroz O. O., 2004. Istoryia ahrarnykh reform v Ukraini [History of agrarian reforms in Ukraine]. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*. 4., 9-17. [in Ukrainian].

Narodnyi forum «Selianski ta fermerski hospodarstva pid chas viiny ta u period povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: politychnyi dialoh» [People's Forum «Peasants and Farms During the War and in the Post-War Restoration of Ukraine: Political Dialogue»], 2022. Prohrama. Kyiv. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

Nemish D. V., Savka M. V., Balaniuk I. F., Shelenko D. I., Ivaniv S. I., 2020 Rozvytok osobystykh selianskykh hospodarstv ta yikh transformatsiia u simeini fermerski [Development of individual farms and their transformation into family farms]. *Ekonomika APK*. 2, 54-67. [in Ukrainian].

Osyypova M. M., 2017. Pytannia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv [Issues of family farm development]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii Ekonomichni nauky*. 22 (2), 20–23. [in Ukrainian].

Parkhomenko L. A., Froter O. S., 2021. Ahrarni problemy ta rozvytok fermerstva v ukrainskii ekonomichnii dumtsi [Agrarian problems and the development of farming in Ukrainian economic thought]. *Ekonomika ta suspilstvo*. 34. [in Ukrainian].

Pivtorak V. S., 2014. Perspektyvy rozvytku fermerstva yak providnoi formy maloho pidpriemnytstva v Ukraini [Prospects for the development of farming as a leading form of small business in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_2_72 [in Ukrainian].

Pronko L. M., Hontaruk Ya. V., Revkova A. V., 2019. Doslidzhennia stanu rozvytku fermerstva v Ukraini [Research on the state of development of farming in Ukraine]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. 48(1), 155-165. [in Ukrainian].

Pryshchepa K., 2024. Polski fermery maiut osoblyvyi status. Tse namahaietsia vykorystaty Rosiia, shchob khaknuty krainu [Polish farmers have a special status. Russia is trying to use this to hack the country]. URL: <https://texty.org.ua/articles/112101/olski-fermery-mayut-osoblyvyj-status-ce-namahayetsya-vykorystaty-rosiya-aby-haknuty-krayinu/> [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 1998 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 1998], 1999. Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. V. A. Holovko. K.: Tekhnika. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Ukraina na zlami istorychnykh epokh (formuvannia novykh vyrobnychykh vidnosyn v ahrarnomu sektori ekonomiky suchasnoi Ukrainy (1991-2000 rr.) [Ukraine at the turn of historical eras (formation of new production relations in the agrarian sector of the economy of modern Ukraine (1991-2000))], 2000. L. Yu. Berenshtein, H. P. Myhryn, P. P. Panchenko ta in.; V. A. Smolii (holova red. kol.); NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Ukrainska akademiia istorychnykh nauk. Kyiv. [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2000 rotsi: Korot. stat. Dovid [Ukraine in figures in 2000. Short statistical guide], 2001. Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. V. A. Holovko. K.: Tekhnika. [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2007 rotsi. Statystychnyi zbirnyk [Ukraine in figures in 2007. Statistical collection], 2008. Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. P. P. Zabrodskiyi. K.: Vydvo «Konsultant». [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2010 rotsi. Statystychnyi zbirnyk [Ukraine in figures in 2010. Statistical collection], 2011. Derzhkomstat Ukrainy: Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. N. P. Pavlenko. K.: Derzhavnyi komitet statystyky. [in Ukrainian].

Yavorska T. I., 2010. Stanovlenia fermerstva v Ukraini: istorychni ta zakonodavchi aspekty [The formation of farming in Ukraine: historical and legislative aspects]. Zbirnyk naukovykh prats derzhavnoho Tavriiskoho ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky) / TDATU. Melitopol : TDATU. 12, 316-325. [in Ukrainian].

Zaiachuk M. D., 2014. Stanovlennia fermerstva v Ukraini: prostorovo-chasovyi analiz [The emergence of farming in Ukraine: a spatiotemporal analysis]. Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal. 4, 57-62. [in Ukrainian].

Zolotnytska Yu. V., 2020. Stanovlennia ta rozvytok simeinoho fermerstva u Polshchi: dosvid dlia Ukrainy [The formation and development of family farming in Poland: experience for Ukraine]. Ekonomika APK. 2, 45-54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045> [in Ukrainian].

FAMILY FARMING AND SOLUTIONS TO THE FOOD SECURITY PROBLEM IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Nelia Romaniuk

Doctor of Historical Science, Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Svitlana Marchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Gennadii Makhorin

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Abstract. *The article reveals the historical prerequisites for the formation of family farms in Ukraine. Taking into account the European experience, family farms are considered as a factor in ensuring food security and sustainable development of rural areas. It was found that the legal formation of farming in Ukraine began in the 1990s in the process of implementing agrarian reform. At the turn of the 20th - 21st centuries, farms became an integral part of the rural economy. However, due to the shortcomings of the legislative framework and the lack of proper state support, they are losing their positions in the agricultural sector. Farms were unable to independently resist large agricultural holdings, whose invasion of the agricultural sector of Ukraine has been taking place since the beginning of the 2000s. It is determined that the European integration processes in Ukraine after 2014 led to changes in farm legislation aimed at activating the farming movement, namely family farming. At the same time, the hidden potential for the development of family farming in Ukraine, which lies in personal farms, is revealed. Personal farms have always played a significant role in the production of agricultural products and ensuring food security, but their development was ignored by the agrarian reform. In the conditions of a full-scale war in Ukraine, family farms and individual peasant farms demonstrated their resilience, adaptability to the extraordinary circumstances of war, and ability to solve food security problems. The conclusions emphasize the need to consider the problems and prospects for the development of family farms and individual peasant farms at the state level in the context of post-war agrarian policy and reconstruction policy. European experience confirms that it is family farming that is able to ensure sustainable development, the most successful balance of economic, environmental and social components. Therefore, supporting family farms fully corresponds to Ukraine's European integration vector.*

Key words: *agrarian legislation, European integration, food security, peasant economy, family farm, sustainable development, farming, form of management.*
